

**ІНТЕРТЕКСТ У ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ:
ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РЕЦИПІЄНТА**

Резюме

Стаття містить аналіз інтертекстуальних елементів постмодерністського тексту з огляду на специфіку їхнього сприйняття реципієнтом.

Ключові слова: реципієнт, сприйняття, текст масової культури, прецедентний текст.

Summary

The article contains the analysis an intertextual elements of postmodernism text with provision for specifics of their perception adresser.

Key words: recipient, perception, mass culture text, precedent text.

Інтертекстуальність як ознака інтелектуального дискурсу є дуже поширеним явищем у сучасній українській літературі. Звісно, не будемо стверджувати, що цей винахід є здобутком авторів кінця ХХ століття — елементи інтертексту можна спостерігати ще в античних авторів. Так, епічна поема Вергілія “Енеїда” порівняно з “Одіссеєю” Гомера містить елементи інтертекстуальності, коли наскрізним для обох текстів стає жанр. У подальшому цей прийом було використано в пародійній “Енеїді” І.Котляревського.

У науковий обіг поняття “інтертекстуальність” було введено Ю.Крістєвою і детально розроблено французькими постструктуралістами. Основою теорії інтертекстуальності стала концепція М.М.Бахтіна, провідною ідеєю якої є розуміння літератури і взагалі культури як постійного діалогу — автора з реципієнтом, автора з літературними формами, автора з текстом і, нарешті, тексту з текстом. На російському ґрунті проблеми інтертексту було детально вивчено Ю.Лотманом у його роботі “Текст у тексті” [7], хоча внутрішньотекстовий зв’язок, наявний між текстами, фіксувався багатьма дослідниками.

У літературознавстві інтертекстуальність стала предметом аналізу в роботах Р.Барта, Ж.Лакана, М.Фуко, Ж.Дерріди, які описували сприйняття “культури людства як єдиного “інтертексту”, який в свою чергу слугує нібито передтекстом будь-якого тексту, що знов з’являється” [5:216]. Такий підхід зумовив абсолютизацію тексту як культурного феномену і нівелювання ролі суб’єкта-

творця, що вилилося в концепцію “смерті автора” Р.Барта [1]. Світ у світлі постструктуралістської ідеї інтертекстуальності перетворюється на величезний текст, в якому все нове є лише комбінацією давно відомих елементів.

Тривалий час інтертекст розглядали винятково в межах літературознавчих студій, і лише в останнє десятиліття став об’єктом вивчення лінгвістів. Так, О.О.Селіванова виокремлює одночасно з традиційними текстовими категоріями і категорію інтерсеміотичності, яка “реалізується на підставі діалогічної взаємодії модулів комунікантів і тексту з семіотичним універсумом — кодом культури, науки, літератури тощо” [9:236]. І.М.Колегаєва, говорячи про комунікативну гетерогенність тексту, виділяє референтний тип текстової неоднорідності, у межах якого існують комунікативно первинні і комунікативно вторинні тексти. Один із різновидів комунікативно вторинних текстів і становлять інтертекстові елементи, авторство яких є “реально чужим” [4:76]. Н.С.Валгіна не використовує термін “інтертекстуальність”, а залишає лотманівське “текст у тексті”, яке тлумачить як “введення до авторського тексту чужого тексту” [2:141]. Лінгвісти зосереджують увагу на аналізі мовних елементів, що є інтертекстуальними, — цитатах, алюзіях, синтаксичних конструкціях. Дослідження ж інтертекстуальних художніх образів, тропів, жанрів залишається і зараз прерогативою літературознавців.

Факт існування великої кількості різноманітних інтертекстуальних елементів вимагав створення типології інтертексту. Відома класифікація Ж.Женнета [6:104], який виділяє власне інтертекстуальність, що передбачає співіснування в одному тексті вербальних елементів інших текстів (цитати, алюзії); паратекстуальність передбачає структурну гетерогенність тексту, тобто відношення основного тексту до своєї назви, передмови, післямови тощо; метатекстуальність передбачає експлікацію коментаря і посилання на претекст; гіпертекстуальність — пародіювання одного тексту іншим: можливе як на рівні змісту, так і форми; архітекстуальність — жанровий зв’язок текстів.

Російський дослідник І.П.Смирнов пропонує розрізняти конструктивну та реконструктивну інтертекстуальність [10:20] залежно від того, як оцінюються претексти. Якщо автор аналізує, зістав-

ляє текст-джерело та тексти, в яких використано елементи інтертексту, — це реконструктивна інтертекстуальність, — автор працює виключно з “чужим” матеріалом. Якщо ж автор включає елементи тексту-джерела у свій твір, то інтертекстуальність є конструктивною.

Н.Фатєєва у своєму лінгвістичному дослідженні інтертексту в російській літературі кінця ХХ століття деталізує відомі класифікації з урахуванням мовної специфіки аналізованих одиниць. Н.Фатєєва, вважаючи класифікацію Ж.Женетта надто узагальненою, пропонує власну: 1) *Власне інтертекстуальність*, що утворює конструкції “текст у тексті”. Сюди входять цитати (з атрибуцією і без атрибуції), алюзії (з атрибуцією і без атрибуції), центонні тексти (становлять комплекс алюзій і цитат). 2) *Паратекстуальність* (у розумінні Ж.Женетта): цитати-заголовки та епіграфи. 3) *Метатекстуальність* — переказ і коментар претексту: інтертекст-переказ (здебільшого переказ за трансформацією вірші — проза), варіації на тему претексту, дописування “чужого” тексту, мовна гра з претекстами. 4) *Гіпертекстуальність* як висміювання або пародіювання одного тексту іншим. Переважно мається на увазі пародія. 5) *Архітекстуальність* як жанровий зв’язок між текстами [11:16-17].

Але, незважаючи на такий діапазон класифікацій, лінгвістичні дослідження інтертекстуальності можна окреслити як текстологічний аналіз наявних у тексті цитат, якщо розуміти цитати широко — як текстовий фрагмент, що належить як мінімум двом текстам. Первинний текст, у якому аналізований елемент було створено вперше, будемо називати “текст-джерело”. Обмежуватися лише пошуком джерел інтертекстуальних елементів надто звузило б завдання лінгвістики. Набагато важливішим є встановлення ролі відповідних елементів в аналізованих текстах, що становить актуальність нашої роботи.

Новизна роботи полягає в тому, що вперше такий аналіз здійснено на матеріалі творів українських прозаїків межі ХХ — ХХІ століть, які ще не стали набутком історії, але безсумнівно є явищем національної культури. Метою статті є встановлення ролі інтертекстуальних елементів у текстах, що належать до постмодерністської парадигми. Річ у тому, що науковий підхід постструк-

туралістів, згідно з яким світ перетворюється на текст, втілений саме в художніх творах постмодерністів. Українські автори винятком не стали: розуміння дійсності як тексту вимагає і створення відповідного тексту, який би претендував на те, щоб бути цією дійсністю. Завданнями роботи є: встановити інтертекстуальні елементи в текстах українських постмодерністів; провести атрибуцію встановлених елементів: вказати текст-джерело; визначити тип інтертекстуальних елементів; дати характеристику ролі інтертексту в постмодерністському дискурсі; з'ясувати специфіку оперування інтертекстом в постмодерністському тексті.

Аналіз обраних текстів засвідчив, що семантика інтертекстуальних елементів в українській новітній літературі є досить обмеженою. Ми виділили передусім дві великі групи інтертексту, що поширені в українських постмодерністів.

По-перше, це фрагменти, цитати або алюзії **прецедентних текстів**. Останні Ю.М.Караулов визначає як “тексти, значущі для однієї чи іншої особистості в пізнавальному та емоційному відношенні, які мають надособистісний характер, тобто добре відомі і широкому оточенню цієї особистості, включаючи її попередників та сучасників, і, нарешті, такі, звернення до яких відтворюється неоднократно в дискурсі цієї мовної особистості” [3:216]. Прецедентний інтертекст у нашому тлумаченні репрезентує лише другий аспект специфіки прецедентному тексту: вони повинні бути відомими потенційним реципієнтам. Наприклад: *Сьогочасній мові наша історія нецікава. Хіба що яко тло для їхніх модернізмів. Що їм Гекуба!* (В.Єшкілев). Атрибуція таких інтертекстових елементів не повинна вимагати наукового підходу або ґрунтовних знань, достатньо мати певну базу знань, яка, звісно, включає трагедію В.Шекспіра “Гамлет”.

Застосування прецедентного інтертексту вказує на вимоги автора до потенційних читачів: текст розраховано на реципієнта, обізнаного з вагомими для культури текстами. Так, певного знання прецедентних текстів вимагають і приклади такого типу: *Юрко встав і пішов геть. Далі від цієї квінтесенції театру абсурду, де ніколи не з'явиться Годо.* (Л.Дереш). Якщо в попередньому випадку інтертекст було репрезентовано цитатою, і тому головною умовою було знання тексту-джерела та гарна пам'ять, то в цьому при-

кладі недостатньо згадати назви хрестоматійного п'єси театру абсурду — необхідно розуміти творчу концепцію цього мистецтва, щоб вірно інтерпретувати думку автора.

Взагалі, алюзії з'являються набагато частіше, ніж цитати, — і це, на наш погляд, теж є ознакою сучасної літератури, тому що порядкове відтворення не тільки не розпізнає читач, а й не завжди зможе здійснити автор. Крім того, алюзії створюють іронічний контекст. Наприклад: *син літньої ночі* (Ю.Іздрик); *шаман В.І.Оленін* (В.Кожелянко); *електрифікація — це комунізм мінус радянська влада* (Ю.Андрухович). Сучасний постмодерністський текст наповнений натяками на імпліцитний зв'язок з текстами попередниками, натяками на існування глобального Тексту, в просторі якого функціонує конкретний інтерпретований текст. Прецедентний інтертекст містить ключ до інтерпретації, хоча і вимагає, щоб інтерпретатор мав певний інтелект, здібності до пошуку паралелей між текстами. Раніше це було роботою текстологів, які встановлювали чіткі порядкові збіги текстів, а зараз в силу специфіки прецедентного інтертексту такі розумові операції доступні всім інтелектуальним реципієнтам.

Іноді завдання ускладнюється, і тоді цитати видозмінюються, алюзії втрачають свою прозору форму, — такий інтертекст орієнтований на читача-інтелектуала. Наприклад: *Світ ловив їх і піймав. Усі вони попалися, мов у сильце, в цю готельну тишу.* (Ю.Андрухович.). Претекстом до цього прикладу виступає епітафія, яку накреслено на могилі українського видатного філософа Григорія Сковороди і яку він сам для себе ще за життя створив: “Світ ловив мене і не спіймав”. Зміна акцентів відомого виразу дає інший зміст, перетворює цей вираз на нову філософську істину.

Слід зауважити, що прецедентні тексти рідко є власне українськими, як у Ю.Андруховича. Такі приклади, на жаль, стосуються переважно прототекстів, що мають шкільно-хрестоматійний характер, тобто не вимагають особливої обізнаності з класичною та сучасною літературою. Наприклад: *Минають дні, минають ночі...* (Л.Дереш); *Минають дні...* (В.Кожелянко).

Насправді прецедентним текстом, який часто виступає як інтертекст у постмодерністському дискурсі, є Біблія. Інтертекстуальні елементи такого типу можуть функціонувати як цитати з паспор-

тизацією чи без паспортизації. Наприклад: *Є правильне фахове пророцтво в Біблії. Там в Ісаї, 21; 9 ясно сказано: “Упав Вавилон, упав, і всі різьблені подоби його богів на землі розбиті”* (В.Кожелянко). У цьому прикладі вказується і безпосередньо претекст — Біблія — і конкретизується цитата. Таку конкретну адресу ми і називаємо паспортизацією. Паспортизація цитати може бути повною і неповною: у першому випадку наявні відомості про автора і текст, а в другому — лише частина інформації, або намічений шлях до її пошуку. Постмодерністський дискурс засвідчує тяжіння до повної паспортизації. Якщо йдеться про біблійний текст, то така тенденція не свідчить про орієнтацію на високоінтелектуального реципієнта. Наприклад: *Місто — omnis caro ad te veniet, не мандрований пропащ, зліплений з плоти камі ‘янець та людських скупчень, правнук Єрихону — назване було при заснуванні Станиславом.* (В.Єшкілев). Цей приклад має вказівку на джерело, яку репрезентовано у посторінковому посиланні — у виносках унизу сторінки переклад: *До тебе звертається все з плоти зроблене* (лат.). Псалтир 63, 3.

Іноді автор розраховує на обізнаність читача, і тому наводить цитати з Біблії без зазначення джерела: *...і сам я тепер на всьому світі, який є не що інше, як марнота марнот і повне безглуздя.* (Ю.Андрухович). Тут мається на увазі книга Старого Заповіта “Еклезіаст”, уривок з відомих цитат якої використано Ю.Андруховичем. Або у В.Кожелянка читаємо: *Ритуал під назвою “Спочатку було Слово” було успішно виконано...* без посилань на Новий Заповіт і Євангеліє від Іоанна.

Поширеним у постмодерністському дискурсі є перенасичення тексту біблійними алюзіями, образами, власними іменами, які набувають певних змін, які приводять до іронічного або комічного ефекту. Так, у В.Кожелянка розділ роману “Лженострадамус” має назву *“Нетасмна вечеря”*, а Л.Дереш описує прозріння свого героя в переносному сенсі таким чином: *...він, наче Сава по дорозі в Дамаск, раптово прозрів.*

До прецедентних ми відносимо й іншу групу текстів, що належать зарубіжним авторам і характеризуються тим, що свого часу суттєво вплинули на розвиток культури, історії, світогляду людей. Сюди належать твори античних авторів, доби Ренесансу, кла-

сики XIX — XX століть. На відміну від біблійного інтертексту, тут цитування або алюзії без паспортизації є майже поодиноким випадком. Здебільшого автор у той чи інший спосіб зазначає джерело — текст або автора. Наприклад: *Принагідно згадаємо Вертера, що описує Шарлотті образ свої майбутньої могили.* (В.Єшкілев); *Все порожнеча... Борхесівські свічада, що дивляться одне в одно* (В.Єшкілев); *Сенека радив на дев'ять років ховати написане до шухляди* (Ю.Андрухович). У таких випадках накреслено шлях пошуку першоджерела інтертексту.

Другу велику групу першоджерел інтертекстуальних елементів становлять **тексти масової культури** — естрадні пісні, художні та анімаційні фільми, реклама тощо. Іноді такі тексти розглядають як прецедентні (див., наприклад [8:385]), але ми вбачаємо істотну різницю між текстами цих двох типів. Перші є культурними феноменами людства, вагомими як для сучасників, так і для нащадків. А тексти масової культури тимчасові, семантично порожні, але вони характеризуються легкістю впізнавання та запам'ятовування, саме тому проблеми атрибуції не є актуальними. Наприклад, кіно текст у ролі інтертекстуального елементу: в В.Єшкілева фіксуємо цитату “- Як стверджував інопланетянин Люка Бессона: “Час не важливий, важливе лише життя” (Кінострічка Л.Бессона “П'ятий елемент”); в Іздрика назву розділу роману — “Леон-кіллер” (знов Л.Бессон — культовий “Леон-кіллер”). В.Єшкілев взагалі відсилає читача до відповідного першотексту: “Чи бачили ви фільм “Матриця”? Ну то тоді знаєте, про що я кажу”.

Не меншою мірою поширеними є цитати з відомих естрадних пісень: *Заріс зовсім, за волохатився... Ти ецьо такой маладой, ти ецьо страдаєш ерундой...* (В.Єшкілев); безліч цитат з пісень Земфіри в Іздрика.

Масова культура панує на сторінках сучасних творів, і з'являються в одному творі герой з грецьким ім'ям Аристид та героїня Пепсі у В.Єшкілева, герой, подібний до Леона-кіллера в Ю.Іздрика тощо. І хоча інтертекст цього типу поширений меншою мірою, але його наявність, на жаль, не лише данина моді, а ознака поганого смаку, орієнтація на низький рівень потенційного реципієнта. Автор свідомо знижує інтелектуальний ценз своїх читачів, не змушуючи їх думати. Продукція масової культури повільно стає

Текстом. Крім того, використання такого інтертексту відразу свідчить про нетривале життя відповідних літературних творів, тому що для тестів масової культури характерні актуальність і нетривалість, бо за короткий час вже неможливо розпізнати в тексті першоджерело.

Результатом нашої роботи є виокремлення двох типів інтертексту в українських постмодерністів, орієнтованих на різні першоджерела. Прецедентний інтертекст вимагає від реципієнта певного інтелектуального рівня, але наявність повної паспортизації знижує цю вимогу. До того ж першоджерелами стають переважно хрестоматійні тексти. Інтертекст масової культури не інтелектуального читача не розрахований. Навпаки, вимоги інтелектуального характеру до читачів мінімальні.

Таке зниження інтелектуального рівня потенційних реципієнтів засвідчує саме специфіка інтертекстуальності, категорійною особливістю якої є наскрізна діалогічність тексту. Автори кінця ХХ — початку ХХІ століть не чекають реципієнта-інтерпретатора, вони спрощують сприйняття тексту і тим самим знижують вимоги до читача. Але такий підхід веде до невиправних наслідків, коли інтелектуальність тексту буде існувати незалежно від інтелекту читача.

1. **Барт Р.** Семиотика. Поэтика. — М., 1994.
2. **Валгина Н.С.** Теория текста. — М., 2003.
3. **Караулов Ю.Н.** Русский язык и языковая личность. — М., 1987.
4. **Коллегаева И.М.** Текст как единица научной и художественной коммуникации. — Одесса, 1991.
5. **Ильин И.И.** Интертекстуальность // Современное зарубежное литературоведение: Энциклопедический справочник. — М., 1996.
6. **Ильин И.И.** Постмодернизм: Словарь терминов. — М., 2001.
7. **Лотман Ю.** Текст у тексті /// Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття. 2-е вид. — Львів, 2002.
8. **Милевич И.Г.** “Чужое слово” в публицистике Латвии // Проблемы зівставної семантики. — К., 2003. — Вип.6.
9. **Селиванова Е.А.** Основы лингвистической теории текста и коммуникации. — К., 2002.
10. **Смирнов И.П.** Порождение интертекста. — СПб., 1995.
11. **Фатеева Н.А.** Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов. — М., 2000.